

Принцип симетрії та концепція часу в акторно-мережевій теорії

“Акторно-мережева теорія” вже давно є терміном, яким позначають велику кількість різномірних підходів — від концепцій Бруно Латура чи Джона Ло і до “емпіричної філософії” Анмарі Мол чи “соціології прив’язаності”¹. Джерела ANT різноманітні і включають семіотичну концепцію Паризької школи на чолі з А.Греймасом, етнометодологію Г.Гарфінкеля та його послідовників (найяскравішим з яких та найбільш прихильним до соціальних досліджень науки та технологій виявився Майкл Лінч), філософську концепцію Мішеля Сера тощо.

Відмова ANT від соціальних пояснень феноменів відрізняє цю теорію від постдюркгаймівських соціологій. Ретроспективна стратегія самопрезентації ANT ґрунтується на позиціюванні в якості наступниці монадології Г.Тарда. На відміну від попередніх соціологічних концепцій, в ANT соціальне стає результатом тривалого та складного процесу конструювання (а не просто існує як річ), але важко її назвати і соціально-конструктивістською соціологією, адже (і тут ми наближаємося до нашої теми) соціальне стає фігурацією [Латур, 2013] відносин між гетерогенними акторами, об’єднаними в гетерогенні мережі.

У цьому авторі підходу, зокрема Латур та Калон, виступають також проти соціально-конструктивістського бачення світу: розподіл на суб’єкт і об’єкт є асиметричним, позаяк об’єкт втрачає всі ознаки агентності і стає ви-

¹ Sociology of attachment — принаймні так називається велика стаття Е.Гомар та А.Еньона, в якій вперше здійснюється спроба піддати сумніву поняття “актор”, уведене Латуром.

конавцем або ж екраном дій, мотивів та бажань суб'єкта-агента. Так, ми можемо побачити опозицію за ознакою агентності: суб'єкт має право на дію, тоді як об'єкт є позбавленим цього. Іншою проблемою конструктивізму є його редукаціонізм: відкидаючи попередні есенціалістські підходи, конструктивізм виявляється не позбавленим редукаціоністської логіки — будь-яка сутність може виявлятися конструктором суспільства, групи, соціальних позицій вчених тощо. Таким чином відбувається зведення одних сутностей до інших.

Отже, суб'єктно-об'єктна дихотомія в конструктивізмі має два головні недоліки: асиметричність агентності та соціальний редукаціонізм. Тож той чи інший феномен — відкриття в науці, в релігійному житті — пов'язується з дією різних соціальних сил — груп, акторів, суспільства (в подальшому Латур звернеться до самого поняття суспільства в роботі “Перезбираючи соціальне”). Ще одним із наслідків такої дихотомії є повне або часткове виключення об'єктів з поля зору дослідника або, в певному сенсі, однобічне уявлення про них як результат дії певної соціальної сутності (так, коли ми аналізуємо появу того чи іншого винаходу, ми як соціологи розглядаємо особливості співвідношення тих чи інших соціальних груп, причетних до цього, або ж ті чи інші переконання авторів винаходу). Інші аспекти, боки, відносини об'єктів виключаються нами з дослідження у разі прийняття специфічної конструктивістської рамки.

Тому, приймаючи антиконструктивістську позицію, ми не можемо просто “приписати” іншим сутностям агентність: ми маємо разом з асиметрією позбутися специфічного есенціалістського бачення. Теоретична програма, що включала б наділення сутностей агентністю, була б неповною без цього, адже все одно зводилася б до редукаціоністського бачення взаємодії суб'єкт — об'єкт, навіть за умов надання об'єктам ширших прав. Тому, по-перше, “об'єкти” наділяються здатністю діяти, а по-друге, в одному з перших теоретичних текстів ANT — в “Ірредукціях” — з'являється теза про незвідність одного об'єкта/сутності до іншого/іншої.

Власний теоретичний словник Латура включає, втім, якомога більш нейтральні терміни — сили, ентелехії тощо. В певному сенсі ми можемо говорити про запозичення в Дельоза та Гваттарі їхнього концепту “ризому”, але одним з головних джерел власного теоретизування у випадку Латура стає семіотична концепція Паризької школи семіотики, яку очолював А.Греймас. До неї ми звернемося пізніше, але саме в ній Латур запозичує для себе термін “актант”, що в подальшому набув поширення в його теорії, замінюючи інші терміни. Сам по собі актант у Греймаса виступає “як предмет (або істота), що здійснює акт (дію) або зазнає дії”. Визначення актанта є у Греймаса досить суперечливим у різних текстах й іноді не дуже зручним для Латура (іноді “актант” вживається і стосовно поділу суб'єкта та об'єкта). Але що може давати нам щойно процитоване визначення актанта?

По-перше, воно є універсальним і дуже широким: включає людські та позалюдські сутності. По-друге, в ньому не вирізняється чітко дихотомія, про яку йдеться в даному разі: не виокремлюються ті, хто діє, і ті, що зазнають дії інших. Вони є рівноправними.

Проте такий симетризм не передбачає глобальну рівність будь-яких сутностей. Тобто світ не є позбавленим асиметрії — будь-яких, економічних, культурних тощо. Але ми не можемо тепер говорити про певну нерівність чи асиметрію як заздалегідь відому; нам слід її встановити. Радше цей принцип є методологічним, адже завдяки йому ми розглядаємо сутності як такі, що можуть мати рівну можливість діяти, а вже згодом ми аналізуємо асиметрії між ними. Це одна з особливостей принципу симетрії, про який мова піде згодом — він використовується як фон для пошуку асиметрії.

Гетерогенність та еkleктизм стають у пригоді в акторно-мережеві теорії, коли ми розглядаємо концепцію актора: діяти — опосередковано, через специфічні сценарії, чи приводячи в дію, здійснюючи ефект на практики інших — здатні не тільки люди, а й нелюдські (non-human) актори, або ж актанти. Актор, отже, здійснює вплив на інших акторів, а отже, “впливає на встановлення часу”. Для нас важливі кілька характеристик акторів: по-перше, вони можуть мати довільну природу і є гетерогенними; по-друге, актор повністю є визначеним через свої дії¹; і нарешті, актори є онтологічно рівними, не зводяться один до одного. Ця онтологічна “рівність прав” веде АНТ до еkleктизму, коли акторами можуть стати будь-які сутності, люди та нелюди, матеріальне та нематеріальне. Тривалий час автори АНТ дотримувалися принципу узагальненої симетрії, згідно з яким дії людських та нелюдських акторів розглядалися у тих самих термінах. Серед основ такого принципу був принцип симетрії Девіда Блора [Bloor, 1976], одного з представників соціології науки та її течії, що дістала назву Единбурзької школи.

Але що саме означає твердження “описувати в тих самих термінах”? І що, власне, дає принцип симетрії акторно-мережевому практикові?

Актор є актором тоді, коли здійснює вплив на дії інших акторів — так, через постійний взаємовплив утворюється мережа зв’язаних між собою акторів. Опис у тих самих термінах, власне, дає змогу позначати агентність як людських, так і нелюдських акторів. Коли ми здійснюємо звичайний опис агентності, ми відділяємо природу від суспільства, пояснюючи людей — як суспільних істот та об’єкти — як такі, що належать до природи. Тому пояснення в одних термінах позначає спробу знайти спосіб опису, який не розділяв людей та об’єкти. Агентність має пояснюватися однаково. Так про це пише Мішель Калон [Каллон, 2017]: “Ми знаємо, що в конфліктах змішані роздуми як про Суспільство, так і про Природу, тому ми вимагаємо від спостерігача, щоб, описуючи їх, він користувався одним і тим самим репертуаром. Вибір словника для цих описів і пояснень можна залишити на розсуд спостерігача”.

Одним із джерел концепції Латура стала актантна теорія А.Ґреймаса, одного з авторів Паризької семіотичної школи (ESP). У семіотичних аналітичних конструкціях ми розглядаємо окремі знаки (та значення) як такі, що здійснюють взаємний вплив. Разом із тим ми здійснюємо розділення між значенням, формою і референтом. При цьому смисл знака (значення) залежить від його відношень з іншими знаками і є відносно незалежним від

¹ Пізніше для визначення сутностей, що існують, але не є включеними до мереж, перебуваючи ніби поміж ними, Латур пропонує концепцію “плазми”.

зовнішніх референтів. Мова, система знаків, отже, виокремлюється в само-замкнену царину, не поєднану з матеріальним світом, який, своєю чергою, виключається. Але Латур робить інший крок: він онтологізує теорію знаків — тепер місце знака посідає певна сутність, що може бути матеріальною чи нематеріальною, тобто (принаймні в ANT у варіанті соціології науки) за науковими текстами стоять не тільки люди, а й об'єкти — лабораторне обладнання, гормон, який слід синтезувати, тощо. Доволі неоднозначний термін “актант” позбувається прив'язки суто до лінгвістичних, знакових конотатів і починає позначати позазнакові сутності — як матеріальні, так і нематеріальні (концепти, ідеї тощо). Так проблематизується асиметрія між людськими і нелюдськими учасниками взаємодій.

Інша засада — принцип симетрії Девіда Блура, який робить наголос на соціальному контексті водночас успішних та неуспішних наукових теорій, які, відповідно, слід розглядати в одних термінах [Bloor, 1976]. Контекст появи власної теорії Блура ми полишаємо зараз поза увагою. У праці Мішеля Калона, присвяченій взаємодії рибалок, вчених і морських гребінців [Калон, 2017: с. 57–58], цей методологічний принцип поширюється на інших актантів, включно з цілком матеріальними та, поза сумнівом, нелюдськими морськими гребінцями. Ця видозміна мала кілька далекосяжних наслідків: по-перше, нелюдські актанти (надалі — об'єкти) набули рівний із людьми онтологічний статус; по-друге, можна аналізувати людей та об'єкти як рівноправних учасників взаємодій; по-третє, запропонований принцип симетрії дає змогу включити до сфери аналізу позаінтенційні сутності, і вперше (хоча у Калона це ще не постульовано) проблематизується модель соціологістського та соціально-конструктивістського пояснення.

Але залишається питання про самого практика-дослідника акторно-мережевої теорії, що вибудовує свій текст, використовуючи принцип узагальненої симетрії. Що дозволяє принцип симетрії? По-перше, еkleктику стосовно акторів — бо діяти, або ж здійснювати вплив на інші дії та інших акторів, як ми вже знаємо, може будь-хто та будь-що. По-друге, дотримання симетрії слугує фоном для дослідження асиметрій між гетерогенними акторами [Астахов, 2017]. По-третє, принцип симетрії дає змогу перемикатися між різними умовними аналітичними сферами — суспільством, природою, культурою, політикою.

Концепція принципу симетрії, отже, стає у пригоді і теоретикові, і практикові акторно-мережевої теорії, вможливаючи розгляд різнорідних акторів, а отже, стає важливою інструментальною складовою дослідження. За допомоги принципу симетрії конструюється простір гетерогенних акторів, що беруть участь у явищі, яке цікавить дослідника. Власне, проблема методологічної рефлексійності також змушує самого дослідника включати самого себе до лав численних акторів.

Принцип симетрії в ANT, отже, розглядає різнорідні сутності (entities), як рівноправні. Сутності можуть належати до різних класів або ж до різних локацій та часів [Latour, 1996]. І саме тут в ANT виникають певні проблеми, адже питання часово-просторової проблематики залишаються порівняно нерозробленими в ній.

Час, актори та симетрія

ANT за свою історію, втім, не так часто зачіпала питання темпоральності чи простору, здебільшого користуючись реляційною концепцією простору. Простір утворюється через зв'язки між об'єктами. Але проблеми співвідношення спатіальності й темпоральності як предметів теоретичної рефлексії майже не входили до сфери уваги акторно-мережевої теорії. Декілька робіт Б.Латура залишаються єдиними прикладами таких спроб.

Але чому нам як соціологам (якщо ми беремо до уваги спосіб самопрезентації ANT як соціології) слід займатися проблемами простору та часу? Тут не існує однієї-єдиної відповіді. З одного боку, роботи авторів ANT можна розглядати як локальні етнографічні та емпіричні кейси, які не потребують теоретичної рефлексії, принаймні стосовно проблематики часу і простору. Але проблема спатіально-темпоральної організації зв'язків між локальностями, з іншого боку, є важливою проблемою для наукової теорії. Як в тій чи в іншій теорії відбувається зв'язування окремих просторів та об'єктів? І як — в разі ANT — сполучаються різнорідні актанти, актори, об'єкти?

Тому і стає важливою рефлексія з приводу проблематики простору та часу і те, як саме їх уявляють представники ANT.

Наша кінцева мета — показати, що принцип симетрії між акторами порушується в текстах самої ANT, у якій, по-перше, припущення щодо реляційності простору-часу є частковими та неповними, а по-друге, актори перестають бути рівними, тобто мати рівний онтологічний статус — адже деякі актори можуть більше відповідно до того, є вони людьми чи ні, та у співвідношенні з часом чи простором.

Одна з таких концепцій акторів — підхід Б.Латура, де актанта часто слід розуміти широко — як сутність, що здійснює дію. Проблема відношення актанта й дії та їх аналізу в дослідженнях даного підходу концентрується навколо вже зрозумілої нам проблеми есенціалізму (тоді як в ANT, навпаки, актор зводиться до своїх дій). Актором, як зазначалося, може бути будь-хто і будь-що. Але в працях самого Латура, зокрема в аналізі випадку Пастера [Латур, 2015], самого Пастера зображено як людського генерала, що підкоряє собі мікроби й використовує у власних інтересах рух гігієністів та лабораторії, щоб переконати інших у власній правоті. С.Астахов, С.Гавриленко та О.Пісарев, втім, наголошують іншу проблему ранньої ANT — а саме те, що сам актор стабілізується у процесі переговорів / випробування сил і стає відносно стабільним та цілісним [Пісарев, Астахов, Гавриленко, 2017]. Проблема такої концептуалізації актора полягає в тому, що тоді до нашого аналізу не потрапляють випадки мінливих об'єктів, яким бракує стабільності.

З цих причин в акторно-мережевій теорії упродовж 1990-х років з'являються інші концепції актора — Анмарі Мол та Маріани де Лаєт (до яких згодом приєднався Джон Ло), з одного боку, й Антуана Еньона та Емілі Гомар — з іншого. Коротко пройдемося по них.

У суперечці з усталеним образом актора як генерала (зазвичай людини) та його нелюдських підданців А.Мол та М. де Лаєт розробляють іншу кон-

цепцію. Межі актора, яким стає “зімбабвійський втулковий насос” [Mol, de Laet, 1999], плинні й можуть змінюватися в різних умовах. У насоса є один винахідник — Пітер Морган, який створив насос для викачування води у зімбабвійських селищах — але насос трансформується залежно від умов та практик мешканців кожного селища: його внутрішня будова чи навколишня інфраструктура — все може змінитися. Це веде нас до наступного твердження: насос Моргана дивовижним чином перестає бути одним. І справді, хоча винахідник один, насосів багато, і не так у кількісному аспекті, як у якісному: насос в одному селищі може відрізнятися за своєю будовою від свого систершипа в іншому. Причому сам Морган ще на початку намагався створити насос з якомога гнучкішою структурою, що й зумовило його (насоса) успіх серед мешканців Зімбабве.

Множинність об’єкта стає лейтмотивом для подальших праць Мол, присвячених дослідженню людей, хворих на діабет [Ло, Мол, 2017; Мол, 2008], і особливо — монографії “Множинне тіло: онтологія в медичній практиці” [Мол, 2018]. На останній роботі спинимося детальніше. “Множинне тіло” присвячене дослідженню людей, що страждають на атеросклероз нижніх кінцівок. Мол намагається відійти від звичайного перспективізму (який полягає в постулюванні наявності множинності точок зору на єдину та цілісну реальність) і постулює твердження про створення різних атеросклерозів відповідно до практик різних людей — пацієнтів (для яких атеросклероз — це неприємні відчуття при ходьбі), терапевтів (які прописують лікувальну ходьбу і для яких ця хвороба означає, наприклад, певний колір шкіри), хірургів (атеросклероз як бляшка у кровоносних судинах, через яку кров не потрапляє вниз по нозі) тощо. Кожна із цих версій (і наведені три далеко не єдині) супроводжується практиками усіх сторін, вона виконується (Мол використовує термін “performativity” — “перформативність”), реалізується у їхніх практиках, і координація та намагання віднайти зв’язність різних версій є вирішальним моментом у роботі з лікування хвороби. Саме завдяки координації ми, зрештою, підсумовуємо різні атеросклерози, утворюючи один.

Отже, актор завжди є включеним до широкого розмаїття практик, що здійснюють формоутворювальний вплив на нього. Актор не є заданим наперед, а навпаки — постає, реалізується у практиках.

Інший підхід всередині акторно-мережевої теорії є радикальнішим за попередній: навіть акторів не існує, і головним дослідницьким питанням стає не “хто (що) діє?”, а “що відбувається?”. Це можливо завдяки відмові від розрізнення актора і мережі та радикалізації поняття медіації: дія передається мережею з актантів, які можуть здійснювати вплив на неї, трансформуючи та модифікуючи її, але сама така медіація не зводиться до простої взаємодії між акторами — людьми та об’єктами. Натомість медіація позначає сам процес створення нового різноманітними посередниками. Інше важливе зміщення — це відмова від поняття “перформативність” (наприклад, у попередній концепції А.Мол) на користь іншого поняття — емерджентності (emergence). У процесі циркуляції дії в мережі за посередництва розмаїття актантів увесь час відбуваються виникнення нових феноменів або подій.

Еньон та Гомар вивчають специфічні спільноти людей — фанатів музики та наркоманів, які, на відміну від акторів у рамках інших концепцій, у цьому разі взагалі не здійснюють жодних дій, але пасивно сприймають музику. Саме тут стає важливим розрізнення понять актанта й актора, — першого як сутності, що має потенціал, і другого як сутності, що діє.

Отже, концепція Еньона та Гомар взагалі не виглядає концепцією актора як такого, що здійснює цілеспрямовану дію, маючи певну інтенцію. Натомість для авторів принципова різниця між актором і актантом, що досить нечітко вимальовується в інших текстах всередині напряду, полягає в тому, що актант виступає радше як учасник, аніж як активний діяч.

Повертаючись до початку обговорення проблем взаємовідносин акторів, зазначимо, що наша дія ніколи не є одинарною (ми не здійснюємо її суто самі). Будь-яка дія завжди є опосередкованою. Ми виявляємося членами певної сукупності діячів, що опосередковують дію один одного. Латур розвиває цю ідею у своїй концепції колективу. Історія цього визначення сягає його маніфесту “Нового Часу не було”. У ньому Латур піддає сумніву положення модерної конституції, розглядаючи її як великомасштабний уможливленний експеримент [Латур, 2006b: с. 66–75, 115–116], а конкретніше — уявлення світу як розділений на дві окремі сфери — Природи (до якої включено все нелюдське) та Суспільства (до якого входять люди). З метою запобігти цьому Латур пропонує концепцію “парламенту речей”, у якому не-люди та люди присутні одночасно як рівноправні актори. У книзі “Політика Природи” Латур повертається до цієї проблеми [Latour, 2004].

Дихотомії концепції часу в акторно-мережевій теорії: люди й не тільки

Отже, проблематика ролі агентності в ANT має не одне, а кілька рішень. Концепція Б.Латура стикається не тільки з іншими альтернативами, що могли з'явитися у відповідь на неї (див. рисунок). Його концепція передбачає цікаву асиметрію між різними акторами — людьми, з одного боку, і не-людьми — з іншого.

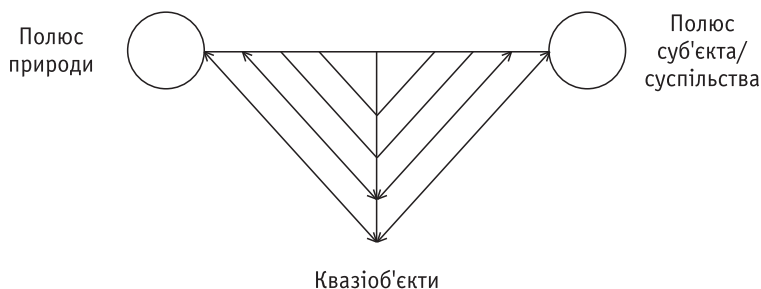
Отже, ми бачимо певну дихотомію, яка все ще зберігається в Латуровому варіанті ANT: люди все ще мають перевагу перед об'єктами. Це стає дедалі очевиднішим, якщо розглянути його текст “Надія Пандори” [Latour, 1999a], в якому він дає ретроактивну концепцію часу: Луї Пастер стає не просто відкривачем мікробів; Латур доходить думки, що мікроби взагалі не діяли до відкриття Пастера — а отже, його відкриття має ретроактивний характер і змінює минулий час, роблячи видимою діяльність мікробів. Процес залучення їх супроводжувався переглядом попередньої історії: тепер ми розглядаємо попередні роки як час, у якому діяли мікроби. Але Латур також стверджує, що мікроби самі не існували до відкриття їх Пастером. Річ у тому, що реляційна метафізика Латура робить наголос на тому, що актанти входять до мережі завдяки своїй дії і що саме дія слугує головним атрибутом їхнього існування. А тому і мікроби не могли існувати раніше. Раніше хвороби можна було пов'язувати з іншими акторами (щуч-

рами, відьмами тощо). Але саме Пастер не лише перевизначив майбутнє, а й посприяв видозміні минулого, в якому, як ми дізнаємося з його робіт, діяли саме мікроби.

1. Новочасовий дуалізм природи-культури

2. Латур: квазіоб'єкти та квазісуб'єкти

3. Гібрид

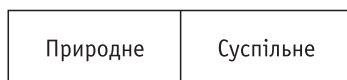

Рисунок. Три різні інтерпретації, які Латур приписує людям Нового часу: поділ на природу і суспільство, його власна альтернатива та дихотомія всередині гібридів

Час та простір

Інша дихотомія, яку намагаються зняти в підходах ANT — поділ між часом та простором. При цьому спільним у різноманітних підходах, наприклад, Латура, Джона Ло чи Анмарі Мол, є увага до концепції процесуальності взаємодій акторів. Причому в текстах всередині ANT проблематика процесу нечасто стає об'єктом рефлексії [Астахов, 2017b]. Лише Латур пропонує більш-менш цілісний образ процесуальності у праці “Trains of thought”: актори в мережах справляють взаємовплив один на одного, і в процесі відбувається сплавлення часу та простору. Відповідно відбувається зміна-трансформація самого актора.

Час в акторно-мережевій теорії пов'язаний з дією. Причому, по-перше, в концепції Б.Латура співвідношення часу і дії увиразнюється у двох основних визначеннях часу: з одного боку, як процесу дії, а з іншого — як результату дії і підстави для подальших дій. Час як процес дії має зв'язок із категорією простору та включеністю актанта. Сама дія актантів завжди є артикульованою, відбувається в контексті певного простору. Тому, по-друге, і

час у концепціях Б.Латура є невіддільним від простору і визначається відносинами акторів, які здійснюють дії в межах гетерогенної мережі.

Актант, за Латуром, являє себе лише тоді, коли здійснює дію [Латур, 2015]. Саме його діяльність робить його видимим, включає до мережі. А отже, по-третє, актор, або актант (людина і не-людина) не існує сам по собі, у відриві від своєї дії. Згідно з ANT, весь актант — це те, що виражено в дії. Дія — це подія. А отже, актант — це подія. Подія відбувається лише один раз у часі. Вже згаданий сценарій передбачає певну темпоральну організацію дії, але вона не є жорстко закріпленою, “записаною” в об’єкті (за винятком банкомата, дверей і т.ін.). Припустимо, той самий м’яч може забезпечувати велику кількість можливих сценаріїв, темпоральна організація яких може бути різною, тобто включати різні дії та послідовність їх.

Але тут ми стикаємося з одним цікавим феноменом: в акторно-мережевій теорії є певна проблема з концептуалізацією того, що є поза мережею, будучи таким як у спатіальному (простір), так і в темпоральному (час) відношенні. В просторовому — означає, що те, що перебуває поруч і водночас із мережею, ігнорується дослідником і не концептуалізується в побудовах теоретиків ANT. Щодо часового виміру, то проблема тут складніша: коли ми розглядаємо мережу, ми відраховуємо її історію від певного моменту її утворення: так, наприклад, коли морські гребінці з бухти Сан-Бріє утворюють зв’язок з рибалками, політиками, морськими зірками та вченими. При цьому концептуалізація до-мережевого в ANT завжди стає дещо маргінальною. Вона, на нашу думку, не є повністю відсутньою навіть в ранніх роботах напряму, але й не є задовільною, вирізняючи лише деякі характеристики актантів. Ще до початку взаємодії з вченими та політиками морські гребінці вступали у стохастичні, хаотичні відношення з рибалками та морськими зірками, утворюючи інші мережі. Надалі ці їхні властивості та відношення стають вирішальними для подальшої їх історії.

Наступне значення, що приписують часові, — результат певної дії. За логікою акторно-мережевої теорії ми можемо розглядати будь-який актант як результат певних дій інших. Ми не одразу збудували мікроскоп, йому передували численні експерименти та винаходи (наприклад, поява скла). Тому кожен актант утворює певну “чорну скриньку” [Latour, 1999a], яку можна аналізувати як у просторовому, так і в часовому аспекті. Перший із них — це розширена “вибух-схема” актанта (тобто це те, з чого він складається, і те, що забезпечило його утворення; ми можемо простягати цю регресію майже до нескінченності — але ми можемо обмежитися тим, що є релевантним для нашого дослідження). А в часовому вимірі — це є результат великої кількості дій інших актантів, які самі є розкиданими в часі.

І тоді сам актант є трансформованим завдяки діям інших і може створювати інші можливості та дії. Сам час утворюється завдяки діям актантів стосовно один одного, що справляє трансформувальний вплив.

Отже, час є, по-перше, характеристикою процесу дії, а по-друге, позначає її результат. Діючи, актанти змінюють себе та інших актантів. Але, зрештою, в такого аналізу дій є свої проблемні місця: по-перше, аналіз часу в акторно-мережевій теорії є орієнтованим на окремі випадки; по-друге, концепція часу багато в чому є контрінтуїтивною (зокрема у твердженні про

ретроактивність — а саме, здатність актантів впливати, змінювати минуле — наприклад, у разі відомого аналізу випадку з Пастером, Б.Латур стверджує, що саме його відкриття здійснило вплив на наше розуміння у минулому). І нарешті, проблема стосується певних меж включеності: в акторно-мережевій теорії може діяти практично будь-що.

Але проблема полягає в тому, що асиметрія все одно зберігається між актантами у просторі та актантами у часі: той самий приклад із Пастером, в якому спостерігається асиметрія між ним і мікробами. Фактично він демонструє, що одні актанти мають змогу здійснювати вплив на інші саме в часі, а інші — ні. Темпоральне та спатіальне вступають у суперечність, що накладається на попередні проблеми в даній концепції. Разом із тим це також збереження дихотомії між людиною і не-людиною, що продовжується в роботах ANT. Тут ми маємо кілька думок.

По-перше, симетричність у підході стає дуже проблематичною, вона є несталою в різних текстах та в частинах текстів. Подеколи humans розглядають як тих, що створюють різницю, а подеколи роблять наголос на тому, що відносини між людьми практично неможливі без посередників-людей.

По-друге, в ANT не проблематизованою залишається концепція часу, що ставить під сумнів деякі теоретико-методологічні здобутки підходу.

Принцип симетрії і проблеми включеності та об'єктивності

Із часом пов'язана інша концептуальна проблема симетризму в акторно-мережевій теорії — проблема того, що включати і чого не включати до аналізу в акторно-мережевому аналізі кейса.

Один із головних наслідків еkleктизму, що його приносить принцип симетрії між різними сутностями, полягає також у тому, що дослідник опиняється перед великою кількістю сутностей, що можуть в той чи інший спосіб вступати у взаємодію з об'єктом дослідження. Тому питання того, які з них включати, а які залишити поза дослідженням, що саме по собі є актуальним для дослідника в цілому, є особливо важливим і для практика в ANT. Де знаходяться межі рефлексійності, що ми маємо розглядати, а що відкидати. Це питання складне, а надто з огляду на специфічну методологію case-study, що її використовують автори ANT.

Дослідник, стикаючись із розмаїттям гетерогенних акторів, є сам в певному сенсі учасником ситуації, що він досліджує. В наше завдання не входить опис чи аналіз практик дослідника та його відносин з об'єктами дослідження. Але він сам стає учасником мереж. Описуючи ту чи іншу мережу, він і собі вступає в діалог-спілкування з акторами і будує специфічну картину її, включно з тими сутностями, які він вважає найбільш релевантними для дослідження.

Із цим, своєю чергою, пов'язана інша проблема симетризму — уявлення про принцип симетрії як гарантію об'єктивного та всебічного аналізу [Астахов, 2017b] будь-чого, що знову ж таки стикається з уже описаною кризою меж включеності. Тобто дослідник нібито уявляється як незацікав-

лений та невиключений, такий, що, здається, перебуває “над об’єктом”, але це не так.

Із концепцією часу в акторно-мережевій теорії ці проблеми пов’язує той факт, що дослідник кожного разу вибудовує специфічну темпоральну модель мережі, в якій ігнорується попередня історія сутностей, що входять до неї. Тобто аналізується мережа та певна її історія, відповідно до якої і будується нарратив дослідницького аналізу та висновків. Ми схильні, втім, вважати (як зазначалося вище), що проблема не стільки в цьому, скільки в певному зазорі між наявними спробами аналізу домережевого та відсутністю теоретичної, концептуальної бази для цього аналізу.

Висновки

Поворот до матеріального в акторно-мережевій теорії та увага до участі в діях також non-humans втілилися в розмаїтті концепцій дії акторів. Під впливом Д.Блура та А.Греймаса, ідеї яких були сильно перероблені вже в ранніх текстах в рамках напряму, в ANT виникає принцип узагальненої симетрії, який упродовж тривалого часу давав змогу знімати численні дуалізми — зокрема між суб’єктом і об’єктом та між природою і культурою. Але згодом ця концепція зазнала критики як у межах, так і за межами підходу — разом із концепцією акторів у перших текстах. Можна сказати, що, на відміну від підходу Латура, в ANT з’явилися інші концепції акторів, іноді в порядку полеміки з первинними текстами 1970–1980-х років. Важко виокремити головні їхні риси, oprіч уваги до практикоцентричної моделі, в якій актори та об’єкти вже не є усталеними раз і назавжди, але постійно перебувають у формуванні в численних практиках.

З іншого боку, концепція часу, яку розробляв Латур, також становить джерело проблем для принципу симетрії та аналізу дії акторів. Цьому сприяють так і не подолані суперечності, по-перше, між людськими і нелюдськими акторами, а по-друге, між акторами у просторі і акторами у часі, що ставить під сумнів принцип симетрії в акторно-мережевій теорії.

Інший важливий набір проблем, пов’язаний із принципом симетрії, стосується деяких методологічних ускладнень: по-перше, виникає проблема меж включеності, тобто що ми можемо включати до аналізу, а що — ні, і по-друге — пов’язана з нею проблема об’єктивності. В перших текстах підходу, де з’являється принцип симетрії, постулюється, що він допомагає розв’язати проблему втручання дослідника, включаючи до кола об’єктів найрізноманітніші сутності й таким чином нівелюючи вплив суб’єктивності дослідника. Але через те, що автор дослідження сам здійснює відбір сутностей, що мають увійти до списку релевантних для дослідження, ми можемо впевнено заявити, що проблема залишається нерозв’язаною.

Важливо (в якості завершального підсумку) те, що в подальшому проблематику симетрії у взаємовідносинах людей і non-humans стали розробляти в антропології (Ф.Дескола, Е.Вивейруш де Кастру, Е.Кон) та у філософії (напряму спекулятивного реалізму, зокрема праці Г.Гармана).

Джерела

Астахов, С. (2017а). Странная дихотомия: пространство и время в акторно-сетевой теории. *Социология власти*, 29(1), 59–87. <http://dx.doi.org/10.22394/2074-0492-2017-1-59-87>.

Астахов, С. С. (2017б). *Проблема контингентности в акторно-сетевой теории* (Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук, Национальный исследовательский университет “Высшая школа экономики”, Москва). Отримано з <http://www.dslib.net/ontology/problema-kontingentnosti-v-aktorno-setevoy-teorii.html>.

Вахштайн, В. (2005). Возвращение материального. “Пространства”, “сети”, “поток” в акторно-сетевой теории. *Социологическое обозрение*, 4(1), 94–115.

Греймас, А. Ж., Курте, Ж. (1983). Семиотика. Объяснительный словарь теории языка. В Ю. С. Степанов (Ред.), *Семиотика* (с. 483–550). Москва: Радуга.

Каллон, М. (2017). Некоторые элементы социологии перевода: приручение морских гребешков и рыболовов бухты Сен-Бриё. *Логос*, 27(2), 49–94.

Латур, Б. (2006а). Где недостающая масса? Социология одной двери. В В. С. Вахштайн (Ред.), *Социология вещей: сборник статей* (с. 199–222). Москва: Территория будущего.

Латур, Б. (2006б). *Нового Времени не было. Эссе по симметричной антропологии*. Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.

Латур, Б. (2014). *Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию*. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики.

Латур, Б. (2015). Пастер: война и мир микробов. С приложением “Несводимого”. Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.

Ло, Дж. (2006). Объекты и пространства. В В. С. Вахштайн (Ред.), *Социология вещей: сборник статей* (с. 223–243). Москва: Территория будущего.

Мол, А. (2018). Множественное тело: онтология в медицинской практике. Пермь: Hyle Press.

Мол, А., Ло, Дж. (2017). Воплощенное действие, осуществленные тела: пример гипогликемии. *Логос*, 27(2), 233–262.

Писарев, А., Астахов, С., & Гавриленко, С. (2017). Акторно-сетевая теория: незавершенная сборка. *Логос*, 27(1), 1–40.

Харман, Г. (2015). Четвероякий объект: метафизика вещей после Хайдеггера. Пермь: Hyle Press.

Bloor, D. (1976). *Knowledge and social imagery*. The University of Chicago Press.

de Laet, M., & Mol, A. (2000). The Zimbabwe bush pump: mechanics of a fluid technology. *Social Studies of Science*, 30(2), 225–263.

Latour, B. (1997). Trains of thought: Piaget, formalism and the fifth dimension. *Common Knowledge*, 6(3), 170–191.

Latour, B. (1999). *Pandora's hope: essays on the reality of science studies*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Latour, B. (2004). *Politics of nature: how to bring the sciences into democracy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Law, J. (2007). *Actor-network theory and material semiotics*. Retrieved from <http://www.heterogeneities.net/publications/Law2007ANTandMaterialSemiotics.pdf>.

Serres, M. (1995). *Conversations on science, culture, and time: Michel Serres with Bruno Latour*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Матеріал отримано 15.02.2019

References

- Astakhov, S. (2017a). A strange dichotomy: space and time in actor-network theory. [In Russian]. *Sociology of Power*, 29(1), 59–87. <http://dx.doi.org/10.22394/2074-0492-2017-1-59-87>. [= Астахов 2017a]
- Astakhov, S. S. (2017b). *The problem of contingency in actor-network theory* (Philosophy PhD thesis, National Research University “Higher School of Economics”, Moscow, Russian Federation). [In Russian]. Retrieved from <http://www.dslib.net/ontologia/problema-kontingentnosti-v-aktorno-setevoj-teorii.html>. [= Астахов 2017b]
- Bloor, D. (1976). *Knowledge and social imagery*. The University of Chicago Press.
- Callon, M. (2017). Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. [In Russian]. *Logos*, 27(2), 49–94. [= Каллон 2017]
- de Laet, M., & Mol, A. (2000). The Zimbabwe bush pump: mechanics of a fluid technology. *Social Studies of Science*, 30(2), 225–263.
- Greimas, A. J., & Courtés, J. (1983). *Sémiotique: dictionnaire raisonné de la théorie du langage*. [In Russian]. In Yu. S. Stepanov (Ed.), *Semiotics* (pp. 483–550). Moscow, Russian Federation: Raduga Press. [= Греймас 1983]
- Harman, G. (2015). *The quadruple object: a metaphysics of things after Heidegger*. [In Russian]. Perm, Russian Federation: Hyle Press. [= Харман 2015]
- Latour, B. (1997). Trains of thought: Piaget, formalism and the fifth dimension. *Common Knowledge*, 6(3), 170–191.
- Latour, B. (1999). *Pandora’s hope: essays on the reality of science studies*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Latour, B. (2004). *Politics of nature: how to bring the sciences into democracy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Latour, B. (2006a). Where are the missing masses? The sociology of a few mundane artifacts. [In Russian]. In V. S. Vakhshain (Ed.), *The sociology of things: collected articles* (pp. 199–222). Moscow, Russian Federation: Territoriia budushchego. [= Латур 2006a]
- Latour, B. (2006b). *Nous n’avons jamais été modernes. Essai d’anthropologie symétrique*. [In Russian]. European University at Saint Petersburg Press, Russian Federation. [= Латур 2006b]
- Latour, B. (2014). *Reassembling the social: an introduction to actor-network theory*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Higher School of Economics Press. [= Латур 2014]
- Latour, B. (2015). *Pasteur: guerre et paix des microbes. Suivi de Irréductions*. [In Russian]. European University at Saint Petersburg Press, Russian Federation. [= Латур 2015]
- Law, J. (2006). Objects and spaces. [In Russian]. In V. S. Vakhshain (Ed.), *The sociology of things: collected articles* (pp. 223–243). Moscow, Russian Federation: Territoriia budushchego.
- Law, J. (2007). *Actor-network theory and material semiotics*. Retrieved from <http://www.heterogeneities.net/publications/Law2007ANTandMaterialSemiotics.pdf>.
- Mol, A. (2018). *The body multiple: ontology in medical practice*. [In Russian]. Perm, Russian Federation: Hyle Press. [= Мол 2018]
- Mol, A., & Law, J. (2017). Embodied action, enacted bodies: the example of hypoglycaemia. [In Russian]. *Logos*, 27(2), 233–262. [= Мол 2017]

Pisarev, A., Astakhov, S., & Gavrilenko, S. (2017). Actor-network theory: an unfinished assemblage. [In Russian]. *Logos*, 27(1), 1–40. [= Писарев 2017]

Serres, M. (1995). Conversations on science, culture, and time: Michel Serres with Bruno Latour. Ann Arbor: The University of Michigan Press.

Vakhshtain, V. (2005). The return of the material. “Spaces”, “networks”, and “flows” in actor-network theory. [In Russian]. *Russian Sociological Review*, 4(1), 94–115. [= Вахштайн 2005].

Received 15.02.2019

МИХАЙЛО АКУЛОВ

Принцип симетрії та концепція часу в акторно-мережевій теорії

У цій статті йдеться про проблеми принципу симетрії та концепцію часу в акторно-мережевій теорії (ANT). Відносини між людськими та нелюдськими акторами становлять одну з ключових тез ANT — принцип узагальненої симетрії. Але принцип симетрії часто порушується в працях самих авторів ANT — як щодо відносин між гетерогенними акторами, так і щодо відносин між часом і простором. У працях засновників та авторів напрямку (Б.Латур, Д.Ло, А.Мол, А.Еньон та ін.) ми можемо бачити дискусії з приводу ролей акторів та самого поняття актора в ANT. Аналіз текстів ANT свідчить, що припущення щодо релятивності простору-часу є, по-перше, частковими та неповними, а по-друге, актори не мають рівного онтологічного статусу.

Ключові слова: актор, актант, мережа, час, простір, узагальнена симетрія

МИХАИЛ АКУЛОВ

Принцип симметрии и концепция времени в акторно-сетевой теории

В этой статье речь идет о проблемах принципа симметрии и концепции времени в акторно-сетевой теории (ANT). Отношения между человеческими и нечеловеческими акторами представляют один из ключевых тезисов ANT — принцип обобщенной симметрии. Но принцип симметрии часто нарушается в работах самих авторов ANT — как применительно к отношениям между гетерогенными акторами, так и применительно к отношениям между временем и пространством. В трудах основателей и авторов направления (Б.Латур, Д.Ло, А.Мол, А.Эньон и др.) мы можем видеть дискуссии по поводу ролей акторов и самого понятия актора в ANT. Анализ текстов ANT свидетельствует, что допущения касательно релятивности пространства-времени, во-первых, частичны и неполны, а во-вторых, акторы не имеют равного онтологического статуса.

Ключевые слова: актор, актант, сеть, время, пространство, обобщенная симметрия

MYKHAILO AKULOV

The symmetry principle and the concept of time in actor-network theory

The article addresses some problems of interpreting the symmetry principle and the concept of time in actor-network theory (ANT). The relationships between human and non-human actors con-

stitute the basis for one of the key theses in ANT, which is the principle of generalised symmetry. However, the principle of symmetry does not seem to be strictly observed in many works by ANT proponents. This is also true for relationships between heterogeneous actors, as well as for the link between space and time. A series of discussions on the role of actors and the very concept of actor in ANT can be noticed in the writings of both the main architects and followers of actor-network theory (B. Latour, J. Law, A. Mol, A. Hennion, etc.). The analysis of ANT texts suggests that, first, assumptions about relativity are partial and incomplete; second, the actors do not have an equal ontological status.

Keywords: actor, actant, network, space, time, generalised symmetry